

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete

A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében 1622. november 3-i dátummal az alábbi bejegyzés olvasható:

„Urunk eo F(elsege) hozat onnan fellyül egy Typographust, Typographiayawal es felesgewel. S(alvus) con(ductusa) lewen” gondoskodtak számukra ételről és italról. A következő napon, november 4-én pedig azt jegyezte fel a sáfár, hogy „az mely Typographust eo fel(sége) onnan felliewl hozat, adatott B(iró) V(ram) maga es Typographiaya ala, eo fel(sége) Paran(csolatára), három zekerezt, alaya Thordaigh: 1. Baba Balas 6 Eokr(ét), mely magat es felesget Vizi Att(am) fl. — d. 75. —

2. Perecy Istwan 6 Eókr(ét), kin az Typographiat vizi. Att(am) fl. — d. 75.

3. Farago Marton 6 Eokr(ét). Ezenis az Typographiat vizi. Att(am) fl. — d. 75.” fuvarozási díjban. „Hogy ez zekerekre az Ladakat az Korcholyas fel vetette, adatot Biro V(ram) eo k(egyelme) munkájában fl. d. 20.”¹

BETHLEN Gábor tehát északi hadjáratából Erdélybe visszatérve „onnan fellyül” nyomdát hozatott fejedelmi székhelyére, Gyulafehérvárra. A sáfárpolgárok feljegyzéseiből annyi biztos, hogy Kolozsvár és Torda érintésével érkezett a nyomdász tipográfijával Gyulafehérvárra, minthogy a kolozsvári tanács Tordáig gondoskodott ellátásáról. Némi fogalmat lehet alkotni nyomdafelszereléséről is, minthogy a feljegyzésekből kitűnik, hogy két hatökrös szekér szállította magát a nyomdát a hozzátartozó eszközökkel, amelyek elég súlyosak lehettek, ha a rakodáshoz külön „korcholyás”-t² is igénybe kellett venni.

A Gyulafehérvárott megtelepedő könyvnyomtató valószínűleg 1622. év végén és a következő esztendő elején rendezte be nyomdáját. Első ismert terméke az 1623. május 14-i országgyűlési artikulusok.³ Ezen a negyedré alakú, egyíves nyomtatványon sem a nyomdahely, sem a nyomdász neve nincs feltüntetve, az azonban nem kétséges, hogy az artikulusokat Gyulafehérvárott nyomtatták, mint ettől kezdve az 1658. áprilisi országgyűlési artikulusokig bezárólag mindegyiket.⁴

A fejedelmi nyomda indulásakor az alábbi felszereléssel rendelkezett: 1. betűkészlet: 14 típus, ebből négy kurzív, kilenc antikva és egy görög; 2. iniciálék: négy sorozat: 44×44 mm-es; 18×19 mm-es; 25×25 mm-es; és 31×32 mm-es; 3. cifrák: 18 féle elem; 4. záródíszek és illusztrációk: kilenc db. 1623-tól kezdve a nyomda folyamatosan — és a nyomtatványok tanúsága szerint — ugyanezzel a kezdő felszereléssel működött több évtizeden át.

¹ Adattár a 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. HERPEI János: *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. Bp.—Szeged 1965. 511.

² A szó korabeli értelmezését vö. SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar nyelv-történeti szótár II. köt.* Bp. 1891. 363.

³ MKsz 1895. 255 = Sztripszky I. 1896/103.

⁴ FAZAKAS József, MKsz 1968:201—203.

SZABÓ Károly 1619-ből említett egy könyvet, DÉZSI Istvánnak *Az igaz Zent Wallasznak az természeti Okossággal . . . való szep Harmoniaja* c. művét, amely gyulafehérvári impresszummal jelent volna meg; „Nyomtatattott az Kegielmes Urunk ó Felsege költségén. Gyula Feierwarott. 1619. Eszt.” A könyvet azonban már maga SZABÓ Károly sem látta, hanem KEMÉNY József egy kéziratából és ugyancsak KEMÉNY Józsefnek az *Uj Magyar Museum*-ban megjelent közleményéből vette az adatot.⁵ Tudomása szerint megvolt még 1849-ig a nagyenyedi református kollégium könyvtárában; ma egyetlen példánya sem ismeretes. Joggal feltételezhető, hogy ezt a munkát a fejedelem költségén Kolozsvárott nyomtatták, és csak esetleg ajánlása származott Gyulafehérvárról, amint azt MELOTAI NYILAS István *Agenda . . .* c. művéntől látni. Ez utóbbinál az ajánlás KÁROLYI Zsuzsannának, BETHLEN Gábor fejedelem feleségének szól, és az alábbi kelteztést viseli: „Gyula-Fejérvárban, Kis-Aszszon havanak 23. napján. 1621. esztendőben.”⁶ Ezt az utóbbi művet azonban már SZABÓ Károly is kolozsvárinak tartotta, mert felismerte benne a nyomda készletének darabjait. NÉMETH János⁷ tehát tévesen nevezte a könyvet — éppen az ajánlás alapján — gyulafehérvári nyomtatványnak.

A fenti, 1619-ből és 1621-ből származó kiadványokat kizárva ki kell gyomlálni azt a szakirodalomban meghonosodott véleményt, amely szerint a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kezdetei 1619-ig nyúlnának vissza. GULYÁS Pál szerint ugyanis ebben az évben alapította BETHLEN a nyomdát.⁸ HEREFEI János is valószínűnek tartotta, hogy 1619-re BETHLEN már „egy kisebbszerű nyomdai berendezést és felszerelést . . . megszerzett”.⁹ Feltűnő azonban, hogy mindketten csak a DÉZSI István-féle könyvre hivatkozva vélték a nyomda alapítási évének 1619-et, bár HEREFEI János azt is megjegyezte, hogy a könyvön szereplő szöveg „egymagában még nem bizonyíték a mellett, hogy e műhely fejedelmi nyomda lett volna, minthogy csupán csak azt tanúsítja, hogy Dézsi István udvari pap munkájának költségeit maga a fejedelem hordozta”.¹⁰

Hogy BETHLEN a nyomdát csak 1622-ben hozatta, és annak munkába helyezésére csak 1623. év elején kerülhetett sor, azt az is bizonyítja, hogy mind az 1622. májusi kolozsvári, mind az 1622. szeptemberi besztercebányai országgyűlés artikulusait még Kolozsvárott, a Heltai nyomdában nyomtatták.¹¹ Tehát BETHLEN 1622. novemberi nyomdaalapítását megelőzően Gyulafehérvárott nem működött nyomda. A Hoffhalter-műhely 1569. évi megszűnése óta is csupán csak egyszer, 1578—79-ben készült gyulafehérvári nyomtatvány: két ó-egyházi-szláv nyelvű, cirill betűkkel szedett munka, amelyet LORINTZ adott ki.¹²

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda származását tekintve HEREFIEINEK az volt a véleménye, hogy

⁵ SZABÓ Károly RMK I. 491, a hozzátartozó megjegyzéssel.

⁶ RMK I. 515.

⁷ *Memoria typographiarum . . .* Pest 1818. 34.

⁸ *A könyv sorsa Magyarországon II.* Bp. 1961. 154.

⁹ Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár 1942. 7.

¹⁰ Uo.

¹¹ 1622. májusi kolozsvári ogy.: MKsz 1895. 255; Erd. Múz. 1939. 288. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII.* 92—104.; 1622. besztercebányai ogy.: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII.* 92—104. 1.

¹² RMNy 410 és 435.

„ezt a név szerint meg nem nevezett tipográfust Bethlen Gábor onnan felülől, vagyis Erdélyen s a kapcsolt részeken kívüli vidékről hozatta, mégpedig valószínűleg nem Felső-Magyarországról, mert a sáfár ebben az esetben megnevezte volna a várost is. Ugyanis az erdélyiek a Felvidékkel állandó összeköttetésben lévén, a nyomdával rendelkező Kassát vagy Lőcsét név szerint jelölte volna meg. Ennélfogva e körülírásan csakis külföldet érthetünk...”

HEREPEI az új nyomdavezető személyét az Erdélybe hívott külföldi professzorokkal, OPITZ Mártonnal és társaival hozta kapcsolatba: „hiszen mi sem látszik természetesebbnek, mint az az elgondolás, hogy e nyomdászt Opitzék ajánlották a fejedelemnek. Ezért az ő hazája is körülbelül Felső-Szilézia lehetett.”¹³

Ezzel szemben 1622. március 19-én Kassán a fejedelem határozatot hozott, amelyben többek között a nyomdáról is rendelkezett, a 8. pontban: „Ő felsége immár a typographiát másua rendelte, az biblioteca penig sokféle oszlott.”¹⁴ Ebből a megjegyzésből kitűnik, hogy BETHLEN ott-tartózkodása idején Kassán nyomdát tartott fenn, amelyre — minthogy Erdélybe készült visszatérni — tovább ott már nem volt szüksége. A történelmi események ismeretében teljesen indokoltnak látszik, hogy BETHLEN fontosnak tartotta, hogy felvidéki székhelyén, a békés és mindenkor hűséges Kassán olyan nyomda működjék, amely teljesen rendelkezésére áll. Kassa több szempontból is központi helyet foglalt el BETHLEN egész uralkodása alatt. Ez nem kis mértékben ALVINCZI Péternek, a kassai református eklézsia magyar főpásztorának köszönhető, aki hitében a BETHLEN-hez legközelebb álló felfogást vallotta. A fejedelemnek nemcsak az 1621. június 21-i kassai országgyűlési artikulusok kinyomtatására volt szüksége,¹⁵ hiszen erre egyszeri megbízatást is adhatott volna egy nyomdásznak, mint pl. Johannes FESZTnek, a korábbi kassai mesternek, az 1620. január 18-i pozsonyi országgyűlés artikulusainak nyomtatójának,¹⁶ hanem történelmi és hitvitázó művek kiadását is szorgalmazta.

Az 1621 és 1622 között Kassán megjelenő kiadványok közül négynek impresszumában „Per Nicolaum Mollerum Typographum S. Regiae Majestatis”,¹⁷ egy ötödiken „Mollerus Miklós ű Felsége typographusa”¹⁸ megjelölés áll, egy hatodikon pedig egyszerűen a „Nyomtatta Cassan Nicolaus Mollerus” felirat látható.¹⁹ A fenti hat mű közül négyből maradt fenn példány; ezeket alaposabban megvizsgálva kitűnt, hogy az ezek előállításához használt nyomdai felszerelés teljesen megegyezik az 1623-tól Gyulafehérvárott megjelenő nyomtatványok tipográfiai anyagával. Eszerint a fejedelem intézkedése nyomán került ez a kassai műhely Gyulafehérvárra, vagyis a kassai és gyulafehérvári fejedelmi nyomda egy és ugyanaz.

¹³ HEREPEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár 1942. 10.

¹⁴ *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelezése*. Bp. 1879. 370.

¹⁵ RMK II. 414.

¹⁶ RMK II. 406. SZABÓ Károly feltételezte, hogy Pozsonyban nyomtatták, FAZAKAS József azonban e nyomtatványt betűtípusai alapján a kassai FESTUS János kiadványaként határozta meg. (FAZAKAS József szíves közlése.) A betűtípusok alapján történt nyomdameghatározást támasztották alá a levéltári adatok is, vö.: FALLENBÜCHL Zoltán, in: *Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1968/1969*. 306. és 314. Kassai nyomtatványként szerepel ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografija tlači vjdanych na Slovensku do roku 1700. Díel 1.* (Martin 1972). c. munkájában is, a 486. sz. alatt.

¹⁷ RMK II. 415, RMK II. 416 és Čaplovič i. m. 495. és 496. sz. E két utóbbi, egy-levéles nyomtatványból nem maradt fenn példány, így nyomdai anyaguk megvizsgálására sem lehetett mód.

¹⁸ RMK I. 524.

¹⁹ RMK I. 522.

A fentebb már említett Johannes FEST (vagy latinosan FESTUS) 1614—1622 között működött Kassán, 1621—1622-ben tehát két nyomdász is volt a városban. GULYÁS Pál megjegyezte, hogy FEST már 1621-ben is betegeskedhetett, mivel az ez évi kassai nyomtatványokon szerepel már MÜLLER (MOLLERUS) neve, és 1622-ben FEST valószínűleg meghalt.²⁰ Utolsó olyan nyomtatványa, amelynek impresszumában is szerepel FEST neve: REDMECZI T. János *Az feleséges Bethlen Gabornak eot rendbeli . . . cselekedetei* 1622-ből való.²¹

Mint hogy két esetben nem lehetett egyértelmű választ adni arra, hogy a szóbanforgó könyvek²² melyik kassai nyomdából kerültek ki, szükségesnek látszott FEST és MÜLLER anyagának elkülönítése. Ugyanis arra is számítani lehetett volna, hogy MÜLLER esetleg saját felszerelését hozzatette fest meglevő készletéhez, és ezután a közös készlettel dolgoztak volna mindketten.

A minden kétséget kizáróan FEST által nyomtatott és a teljes biztonsággal MÜLLERnek tulajdonítható nyomtatványok összevetése azonban ennek ellenkezőjéről tett tanúságot. A két készletet sohasem keverték össze, nyilván a városon belül más-más helyen is működött a két műhely. A MÜLLER-féle nyomdai anyag pontos regisztrálásával ki lehetett zárni a mindeddig — legalábbis részben — neki tulajdonított munkát: MAROSVÁSÁRHELYI Gergely félbehagyott művét 1623-ból,²³ a fent említett, nyomdai hovatartozását tekintve problematikussá két mű egyikét. A félreértést valószínűleg az előszó kissé homályos utalásai okozták. A szerző előszavában többek között elmondja ugyanis, hogy

„... az kire biztam vala correctioját, megölettenek catholica religioért . . . Az nyomtatómester is háza népivel pestisben meghalt . . . nem is végezte el, egynéhány arcus heával vagon, az magam írt exemplart fel nem találhattak.”²⁴

KEMÉNY Lajos²⁵ és az ő nyomán GULYÁS is²⁶ a fentieket úgy értelmezte, hogy az előszóban név szerint nem említett nyomdász, aki házanépével együtt pestisben meghalt, Nikolaus MÜLLER. Ezt a feltételezést már csak azért is óvatosan kell kezelni, mert hiszen — amint az majd a továbbiakban kitűnik — MÜLLER csak 1621 tavaszán érkezett Kassára. Így tehát nem ő az, aki házanépével pestisben meghalt, hanem — amint azt már JÁN ČAPLOVIČ is valószínűnek tartotta²⁷ — sokkal inkább FEST, aki már 1614 óta a városban működött. Egyébként is kevés a valószínűsége, hogy a meggyőződésesen protestáns BETHLEN a fejedelmi tipográfussal éppen MAROSVÁSÁRHELYI Gergely jezsuita könyvének kinyomtatását szorgalmazta volna. A kérdést véglegesen eldöntötte a kötet betűanyagának összehasonlítása. Eszerint más készlettel történt

²⁰ I. m. II. 114.

²¹ RMK I. 523.

²² RMK II. 414. és RMK. I. 528. Hasonló a helyzet a Kassán, 1621-ben nyomtatott, 1622. évre szóló naptár esetében is, melyről csak levéltári adatok alapján van tudomásunk, vö.: MKsz. 1889. 231 és 1911. 155 = SZTRIPSKY I. 1893/100. A levéltári adatok azonban nem adnak eligazítást a nyomdász személyére vonatkozóan. ČAPLOVIČ fent idézett bibliográfiájában feltételezen a MÜLLER-kiadványok közé sorolja (i. m. 498. sz.), de mint hogy 1621. telén még FEST is javában dolgozott, így feltételezhető, hogy — az 1621. évre szóló naptárhoz hasonlóan — ezt is FEST ajándékozta a Tanácsnak (vö.: MKsz. 1911. 155 = SZTRIPSKY, I. 1892/99.)

²³ RMK I. 528.

²⁴ [3]b lap.

²⁵ MKsz. 1905:83—84. és 1889:231.

²⁶ I. m. II. 115.

²⁷ ČAPLOVIČ, i. m. 505. sz.

az első és utolsó négy-négy számozatlan levél kinyomtatása és mással maga a könyv törzse — ez utóbbi FEST és nem MÜLLER nyomdájában készült. KEMÉNY Lajosnak és GULYÁSNAK erre vonatkozó észrevétele tehát teljesen helytálló: a kötetet az első és utolsó négy-négy levél hozzányomtatásával SCHOLTZ Dávid fejezte be (címlap, ajánlás; a kötet végén pedig a lajstrom és üdvözlő versek), aki az elhunyt FEST utódja Kassán, 1623-tól. MÜLLERnek tehát MAROSVÁSÁRHELYI könyvének kinyomtatásában semmi szerepe nem volt.

FESThez hasonlóan SCHOLTZ is a városi tanács közvetlen felügyelete alatt állt, a tanács hívására jött, és jogi szempontból is, mint városi nyomdász, ő FEST utódja. MÜLLER ezzel szemben semmilyen tekintetben nem függött a várostól, ő a fejedelem nyomdása volt, működését ezért teljesen el kell különíteni mind FESTétől, mind SCHOLTZétól.

FEST utolsó ismert kassai nyomtatványai a következők: 1621-ből Sebastian TÜRK *Requies Abrahe*²⁸ c. műve, 1622-ből REDMECZI T. János említett műve²⁹ és MAROSVÁSÁRHELYI könyvének befejezetlen törzse, a SCHOLTZ által nyomtatott két ív kivételével — ez utóbbinál a címlapon szereplő 1623. év csak a befejezés dátumát jelenti.³⁰ FEST tehát valószínűleg még az 1622. esztendő végén vagy 1623 elején meghalt, minthogy SCHOLTZ, utódja a városi könyvnyomtató feladatkörében, már 1623. május 11-én Kassán tartózkodott. Ekkor írta azt a folyamodványt a kassai tanácshoz, amelyben kéri a magistrátust, hogy „az typusát hozatná át Lőcséről”. — Az erre vonatkozó városi határozatot is közölte KEMÉNY Lajos: „amiben segítséggel lehetünk örömezt”.³¹ SCHOLTZ nem örökölte tehát FEST nyomdai felszerelését; hogy ennek sorsa mi lett FEST halála után, arra majd a további kutatások fognak válaszolni.

A MÜLLER által vezetett kassai fejedelmi nyomda kiadványai feltehetően az alábbi sorrendben kerültek kibocsátásra: (1621) Johannes BOCATIUS *Historia parasceve*³² c. munkája, PÉCSELI KIRÁLY Imre *Consilium ecclesiae*³³ c. műve, és a kassai, 1621. június 5-i országgyűlés artikulisai,³⁴ amelyek megerősítése 1621. június 12-ről való. A nyomda 1621. évi működéséhez tartozik még az a két egylevele, BETHLEN tiszteletére írt BOCATIUS-mű, amelyeket csak 18. századi leírásból ismerünk, és amelyek közül az *Epigramma gratulatorium* — a címben szereplő dátum alapján — 1621 júliusánál előbb nem készülhetett.^{34/a} (1622): ALVINCZI Péter Az Urnak Szent Wacsorajarol³⁵ c. műve (ajánlásra 1622. április 22-ről keltezett) és végül VELECHINUS István *Halálról való emlékezet*³⁶ c. műve (1622. július 1. után).

Az említett hét kiadvány közül hatnak impresszumában is szerepel MÜLLER neve, míg az 1621. június 5-i kassai országgyűlés artikulisai impresszum nélkül jelentek meg. A fenti artikulusok esetében — MAROSVÁSÁRHELYI művéhez

²⁸ MKsz 1963. 345. = ČAPLOVIČ, i. m. 500. sz.

²⁹ RMK I. 523.

³⁰ RMK I. 528.

³¹ MKsz 1889:231.

³² RMK II. 415.

³³ RMK II. 416.

³⁴ RMK II. 414.

^{34/a} BOCATIUS, Johannes: *Epigramma gratulatorium . . . Cassoviae, per Nicolaum Mollerum typographum S.R.M. 1621.* (ČAPLOVIČ, i. m. 495. sz.) és BOCATIUS, Johannes: *Gabriel, Rex Hungariae . . . Cassoviae per Nicolaum Mollerum, typographum S.R.M. (1621) (ČAPLOVIČ, i. m. 496. sz.)*

³⁵ RMK I. 522.

³⁶ RMK I. 524.

hasonlóan — meg kellett határozni, hogy melyik kassai műhelyből kerültek ki. Már GULYÁS Pál is valószínűnek tartotta, hogy ezeket MÜLLER nyomtatta ki;³⁷ betűkészlete, díszei, iniciáléi alapján kétségtől megállapítható, hogy a fejedelmi nyomdában nyomtatták, 1621 őszen vagy telén.

Az első levéltári adat, amely MÜLLER kassai tartózkodását bizonyítja, 1621. április 7-én kelt. Ez KÁROLYI Zsuzsánna fejedelemasszonynak a szepesi kamarának szóló levele, amelyben a nyomdász fizetéséről gondoskodott: „... amely typograffust uram ő kegyelme onnan felül alá küldött, fogyatkozott állapottal nagyon nyavalyás; kegyelmetek adasson a perceptorral hat forintot neki . . .” ILLÉSY János a fenti levélhez helyesen megjegyezte, hogy a nyomdász, akiről abban szó van, MÜLLER, mint ahogy a fejedelemasszony parancslevelére rávezetett következő, elismervényül szolgáló sorok bizonyítják: „Ich Nicolaus Müller hab empfangen von dem Herrn Einnehmer sechs Thaler.”³⁸

GULYÁS Pál³⁹ szerint valószínűleg a fenti, 1621. június 5-i kassai országgyűlési artikulusokért járó fizetség volt az a hat forint, amelynek kifizetésére KÁROLYI Zsuzsánna 1621. április 7-én utasítást adott, ez azonban lehetetlen, minthogy maga az országgyűlés csak két hónap múlva ült össze, határozatainak kinyomtatására pedig nyilvánvalóan csak ezután kerülhetett sor.

A kassai fejedelmi nyomda fennmaradt kiadványain összesen 13-féle betűtípus található, ebből négy kurzív, nyolc antikva és egy görög. A görög betűk kivételével ezek mindegyike megtalálható a későbbi gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványain (illetve ott egy nagyobb fokozatú, kiemelő görög betűtípus található); ugyanakkor az eddig ismert kassai nyomtatványokon nem szerepel a címlapon használt legnagyobb fokozatú antikva, kiemelő típus. Mind a négy iniciálásorozat darabjai megjelennek; a Gyulafehérvárot használt 18 cifra-elemből tíz, a kilenc díszből pedig kettő fordul Kassán elő.

A fejedelem fentebb már idézett határozata, amely a kassai nyomda elköltöztetéséről szól, 1622. március 19-én kelt. BETHLEN feleségével már áprilisban megindult — kisebb pihenőkkel — Erdély felé. Április 5-én még Kassán vannak, május folyamán már Kolozsvárott: itt halt meg KÁROLYI Zsuzsánna 1622. május 13-án. A fejedelem július 1-re érkezett Gyulafehérvárra. Úgy látszik, a nyomda átköltöztetése nem ment olyan gyorsan, mint BETHLEN utazása. Ez érthető is, hiszen ALVINCZI Péternek *Az Vrnak Szent Wacsorajarol valo rövid intése*⁴⁰ éppen nyomtatás alatt állhatott: BETHLEN Gábornak szóló ajánlása szerint 1622. április 26-án fejezték be. Nyilván ezután kapta MÜLLER azt a megbízatást, hogy a váratlanul elhunyt fejedelemasszony, KÁROLYI Zsuzsánna feletti gyászbeszédek is kinyomtassa, amint az hamarosan meg is történt. VELECHINUS István *Halálról való emlékezet*⁴¹ c. műve ez, ami egyben a kassai MÜLLER-kiadványok sorában az utolsó. E beszédek — a könyv címlapja szerint — „Sz. Jacab havának 1. napján mondták”, vagyis július 1-én Kassán, és nyilván hamarosan ezt követően nyomtatták. A költöztetés tehát elhúzódott és a nyomda csak november elején érkezett meg Gyulafehérvárra.

Nikolaus MÜLLER, a fejedelem tipográfusa tehát csak átmenetileg tartózkodott Kassán, nyomdáját, amint azt KÁROLYI Zsuzsánna fent idézett, 1621.

³⁷ I. m. II. 115.

³⁸ MKsz 1898:275.

³⁹ I. m. II. 114.

⁴⁰ RMK I. 522.

⁴¹ RMK I. 524.

április 7-i leveléből látni lehet, „onnan felül”-ről hozta Kassára.⁴² ILLÉSY János még nem tudta, hogy hol lehetett MÜLLER korábbi állomáshelye, csak annyit mondott, hogy „BETHLEN Gábor bizonyosan 1620. év végén, a csehországi hadjáratban ismerkedett meg vele s küldte Kassára, „onnen felül alá”. GULYÁS már felfigyelt arra, hogy a volt nagyszombati nyomdász, Nikolaus MÜLLER neve 1621-ben kassai nyomtatványokon tűnik fel.⁴³ BETHLEN Gábor levelezésében érdekes adatot találni erre vonatkozóan. Eszerint 1621. február 17-én a fejedelem levelet írt a lőcsei tanácsnak, amelyben arról értesítette a várost, hogy a nagyszombati nyomdászt nyomdájával együtt Kassára rendelte, hogy bizonyos könyvek kinyomtatását kényelmesebben tudja elvégezni. Ezért megparancsolta, hogy a Lőcsére érkező könyvnyomtató azonnali továbbutazásról a tanács gondoskodjék, nehogy emiatt késlekednie kelljen.⁴⁴

Hogy a levélben foglaltak BETHLEN kívánságának megfelelően történtek, és a nagyszombati nyomda — nyomdászával és teljes felszerelésével — Lőcsén át csakhamar átköltözött Kassára, azt az 1621—1622. évi kassai nyomtatványok jól mutatják.

BETHLEN első északi hadjáratának harci eseményei éppen Nagyszombat és Pozsony körül zajlottak, a császáriak visszavonulása, majd kudarca után BETHLEN Hainburgból Pozsonyba helyezi át főhadiszállását, majd pedig a fehérhegyi csata után Nagyszombatba megy át. A fejedelem, aki jól ismerte és felhasználta akcióiban a propaganda szerepét, figyelemmel kísérte a nyomda működését, amint arról egy 1620. február 28-i, a nagyszombati tanácsnak szóló levele tanúskodik:

„Mivel az typographiak nem csak ékességére, hanem kiváltképpen szükségére szolgálnak akármely respublicának mi is az ott várostokban levő typographiát, némely fő tanács uraknak commendatiojokra attuk volt Elias Pergernek; most pedig sokaknak értésünkre adásokból lón bizonyosan tuttunkra, hogy amint az közönséges aequabilitas kívánná, az szerint ti nem akarván hogy procedálljon az typographus, az romanocatholica valláson kívül más religión való iratok és könyvek kinyomtatásában ellenkeznétek: mivel azért az typographia nem privátumra csak, hanem minden publicus ususra való, hadjuk, és serio parancsoljuk, hogy nem csak ellent ne tartsatok abban, hanem magátis az typographus diligenter admoníállja, hogy az könyvekben és írásokban válogatást nem tévén az országban az religióknak szabados voltak szerént, sine differtatione nyomtassa ki; melyet ha mégis elmulattok, más gondviselésünknek kellenék lenni rólla. Datum Cassoviensis, die 28. febr. 1620.”⁴⁵

Külön érdekessége a levélnek, hogy felbukkan benne Elias BERGER (PERGER) neve, akit eddig csak mint hűséges császárpárti udvari történetírót ismert az irodalom.⁴⁶ 1619—1621 közötti működéséről nem sok adat állt eddig rendelkezésre, arról sem volt tudomása a szakirodalomnak, hogy a nagyszombati nyomdához köze lett volna; tény, hogy e három évben a kamarától nem kapott fizetést, és — SZINNYEI szerint⁴⁷ — a legnagyobb nyomornak volt kitéve. A levél tanúsága szerint mindenesetre ezt az időt sem töltötte tétlenül, és nem lehetetlen, hogy a protestáns fejedelem és a katolikus egyház kegyeit egyszerre kereste. Egy évvel ezután szállíttatta el a fejedelem a nyomdát a fenti levélben

⁴² MKsz 1898:275.

⁴³ GULYÁS, i. m. II. 87.

⁴⁴ Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1886. 160.

⁴⁵ Nagyszombat (Trnava) Városi lt. Bethlen-kori iratok. — Részben közölte NAGY László: *Bethlen Gábor országalkotó politikája*. Bp. 1969. 23.

⁴⁶ FRAKNÓI Vilmos, *Századok* 1873:373—390. és PESTY Frigyes 1876:92.; RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973. 34—35.

⁴⁷ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* I. Bp. 1891. 934—935. h.

meg nem nevezett faktorial, MÜLLERREL együtt a Felvidék legnagyobb városába és ideiglenes székhelyére, Kassára.

GULYÁS⁴⁸ már arra is felfigyelt, hogy MÜLLER nem üres kézzel jött Kassára, mert, mint írta, az 1620-ban Nagyszombatban kiadott kalendárium⁴⁹ keretei változatlanul bukkannak fel Kassán BOCATIUS művében.⁵⁰ A nagyszombati nyomdával foglalkozva viszont megjegyezte, hogy ez idő tájt vitték át Pozsonyba annak másik részét is.⁵¹ A kassai fejedelmi és a MÜLLER vezette nagyszombati nyomda anyagának alapos összehasonlítása azonban mást mutat: 1621 elején a teljes nyomdai készlet átkerült Kassára.

Nikolaus MÜLLER neve először — és Nagyszombatban utoljára — az említett, és 1620 végén nyomtatott, 1621. évre szóló naptáron fordul elő,⁵² de a tulajdonában levő nyomdai anyag még négy másik, tehát összesen öt nagyszombati kiadványon jelenik meg, amelyek közül három (az 1619. május 26-i pozsonyi országgyűlés artikulusai,⁵³ KÍTONICH János *Directio methodica*⁵⁴ és ugyancsak KÍTONICH János *Centuria* c.⁵⁵ műve) 1619-ből, kettő pedig (a besztercebányai 1620. május 31-i országgyűlés artikulusai⁵⁶ és az 1621. évre szóló kalendárium⁵⁷) 1620-ból való.

Nagyszombatban MÜLLER — a mai ismeretek szerint — a Kassáról és Gyulafehérvárról ismert betűkészletből 13 betűtípust használt, ebből kilenc antikva és négy kurzív. Kassán is 13-féle típus mutatkozott MÜLLER nyomtatványaiiban, de ehhez képest a nagyszombati nyomtatványokban annyi a változás, hogy ez utóbbiaknál nem használja sem a kassai, sem a gyulafehérvári görög betűket — a Nagyszombatban és Gyulafehérvárott használt legnagyobb kiemelő antikva (betűmagasság 14 mm) viszont a kassai nyomtatványokon nem jelentkezik. A Gyulafehérvárról és Kassáról ismert négyféle iniciálé sorozat a nagyszombati nyomtatványokon is feltűnik, míg a cifrák közül itt kilenc elemet használ fel a kötetek díszítésére. Úgy látszik, legalábbis a fennmaradt nyomtatványok alapján — hogy a Nagyszombatban meglevő díszek közül Kassán viszonylag keveset használt fel MÜLLER, de hogy Kassára is magával vitte e darabokat, ha fel nem is használta, azt jól tanúsítja, hogy Gyulafehérvárott már újra használatba kerültek.

A piros-fekete nyomású kalendáriumot⁵⁸ elsősorban cifrákkal díszítette a nyomdász, mindegyik lapja keretezett, egyetlen nagyobb dísz ezen kívül a G_{2b} lapon levő 93×66 mm-es magyar címer, amely egyébként KÍTONICH *Directio Methodica*-jában is előfordul, annak A_{1b} lapján. Ugyanennek a könyvnek c₄ és d₁ levelei között egy Kítonichot ábrázoló és Heinrich ULLRICHTól származó rézmetszet foglal helyet. A két KÍTONICH-mű kiállítása nagyon hasonló: itt a fenti kalendáriumtól eltérően nemcsak nyomdai cifrákat, hanem — a teljes betűkészlet felsorakoztatása mellett — háromféle iniciálé sorozatot és záródíszeket is használt e két könyv díszítésére. Ezek egyike sem nevezi meg

⁴⁸ I. m. II. 115.

⁴⁹ RMK I. 516.

⁵⁰ RMK II. 415.

⁵¹ I. m. II. 87.

⁵² RMK I. 516.

⁵³ RMK II. 395.

⁵⁴ RMK II. 392.

⁵⁵ RMK II. 393.

⁵⁶ RMK II. 412.

⁵⁷ RMK I. 516.

⁵⁸ RMK I. 516.

nyomdászát, de a nyomdai felszerelésnek a MÜLLER-féle kalendáriuméval való azonossága arra mutat, hogy ezek is ugyanabból a műhelyből kerültek ki, az említett két országgyűlési artikulussal együtt.

Ez utóbbiak nyomdai hovatarozása eddig problematikus volt, minthogy nemcsak a nyomdász, hanem a kiadás helyét sem nevezik meg. Mégis, hasonló megokolásból ezeket is a nagyszombati nyomtatványok közé kell sorolni.

Az 1619. május 26-i, II. FERDINÁND császár által kiadott pozsonyi országgyűlési artikulusokat⁵⁹ kézbevéve meg kell állapítani, hogy a betűk a többi nagyszombati nyomtatványhoz képest itt túlságosan élesek és az antikva szövegtípusban egy helyen⁶⁰ előforduló 3-as szám is eltér némileg a MÜLLER által használttól, mégis, a kinyomtatásához felhasznált nyolcféle betűtípus és az egyetlen, 25 × 25 mm-es iniciálé erre az ebben az időben Nagyszombatban működött műhelyre utal.

A másik, 1620. május 31-i besztercebányai országgyűlés artikulusairól,⁶¹ amelyeket már BETHLEN Gábor erősített meg, augusztus 29-én, a szakirodalom korábban valószínűnek tartotta, hogy besztercebányai nyomtatvány.⁶² ČAPLOVIČ azonban elutasította ezt a feltételezést: szerinte a fenti artikulusok nyomtatási helyét másutt kell keresni.⁶³ A hétféle betűtípus, a három iniciálé és az E_{1a} lapot díszítő cifrák alapján biztosra vehető, hogy a nagyszombati MÜLLER-féle felszereléssel készültek, és nyomtatásuk ideje feltehetően 1620 ősze lehetett.

A nagyszombati nyomdász 17. századi történetében még számos megoldatlan kérdés van. A TELEGDY Miklós által 1578-ban alapított érseki nyomda 1609-ig megszakítás nélkül működött, ettől kezdve azonban ennek a nyomdának működéséről e városban semmi bizonyíték nincs. A fenti említett 1619-ben készült kiadványokig nem jelent meg könyv Nagyszombatban, és nincs semmi nyoma annak, hogy itt 1610–1618 között bármiféle nyomda is működött volna. Élesen el kell azonban választani a korábbi érseki nyomdát az 1619-ben megjelenő és később MÜLLER által vezetett nyomdától. Ez utóbbi kiadványain semmi megjegyzés sem utal arra, hogy MÜLLERnek köze lett volna a nagyszombati érseki nyomdához. Ellenkezőleg, mivel az 1621. évre szóló kalendárium⁶⁴ a nagyszombati tanácsnak szóló ajánló sorokat tartalmaz, és BETHLEN is fent idézett levelével a nyomda ügyében a nagyszombati tanácshoz fordult, nagyobb a valószínűsége, hogy az inkább a városi tanács fennhatósága alá tartozott.

Az 1619–1620 között Nagyszombatban működő nyomda tevékenysége két korszakra különíthető el. Az első a nyomda katolikus, Habsburg-párti korszaka, amelynek kiadványai közül mindössze a II. FERDINÁND által kiadott artikulusok⁶⁵ és a két KITONICH-mű⁶⁶ maradt fenn. BETHLENnek a nyomda ügyében írt, fent idézett levele alapján azonban, amely éppen a „romano-catholica” valláson való könyvek kizárólagos kiadását találja sérelmesnek, fel kell tételezni, hogy ezek a kiadványok elvesztek. A nyomda másik, minden bizonnyal BETHLEN megjelenésével kezdődő és 1621 februárjáig, a Kassára

⁵⁹ RMK II. 395.

⁶⁰ A_{3b}

⁶¹ RMK II. 412.

⁶² MKSz 1918:79

⁶³ ČAPLOVIČ, *Bibliogr. itači*. I. sz.

⁶⁴ RMK I. 516.

⁶⁵ RMK II. 395.

⁶⁶ RMK II. 392 és II. 393.

költözésig tartó korszakában az eddigi ismeretek szerint az 1620. május 31-i, BETHLEN által összehívott beszercebányai országgyűlés artikulusai⁶⁷ és az 1621. évre szóló kalendárium⁶⁸ jelent meg. A fordulat éppen a fejedelemnek a nagyszombati tanácshoz írt, fentebb idézett levelével egyidőben következhetett be. Úgy látszik, megelégtelve a nyomda általa részrehajlónak minősített kiadói politikáját, 1620 tavaszán vagy nyarán rátette kezét az addig katolikus szellemben működő nyomdára, amint ezt említett levele alig burkolt fenyegetést tartalmazó utolsó mondata már előre sejtette. Minthogy MÜLLER neve az első korszakhoz tartozó nagyszombati kiadványokon nem szerepelt, feltehető, hogy MÜLLERT BETHLEN bízta meg a faktorsággal. Így kerülhetett „MOLLERUS Miklós” neve az 1621. esztendőre szóló naptár címlapjára és ajánlásába. MÜLLER nyomdájának betűkészlete és iniciáléi teljesen eltérnek az érseki nyomda 1609-ig használt betűitől és iniciáléitól, és bizonyos – a továbbiakban említendő – fenntartásokkal ugyanez vonatkozik cifráira és díszire is.

Nagyszombathól az 1610–1618 közötti évekből három nyomtatványt tartott számon korábban a szakirodalom: az 1611-ből származó *Synodi Provincialis Decreta*-t,⁶⁹ az 1612-ben nyomtatott és 1613. esztendőre szóló magyar nyelvű kalendáriumot⁷⁰ és FORRÓ György *Oratio funebris . . . Francisco Forgách c. művét*⁷¹ 1615-ből.

A *Synodi Provincialis Decreta* címlapján szereplő 1611-es évszám mindössze a zsinat évét jelöli, nem pedig kinyomtatásának idejét. A legújabb kutatások azt bizonyították, hogy ez utóbbit NÁDASDY Ferenc nyomatta Pottendorfban 1667-ben.⁷²

Az 1612-ben kiadott, 1613. évre szóló kalendáriumnak⁷³ csak egyetlen, csonka példánya maradt fenn, címlapja hiányzik, csak az ajánlásból következett SZABÓ Károly, hogy azt Nagyszombathban nyomtatták.

FORRÓ György *Oratio funebris . . . Francisco Forgách c. művét* ZELLIGER Alajos SZINNYEI⁷⁴ alapján tartotta 1615-ös nagyszombati nyomtatványnak. Nincs azonban semmi bizonyíték arra, hogy a beszéd szövege nyomtatásban valaha is megjelent volna. Egyetlen példánya sem ismeretes.

A *Synodi Provincialis Decreta*-t és FORRÓ György fenti munkáját kizárva 1610 és 1618 között mindössze egyetlen, feltételezetten nagyszombati nyomtatvány, az 1613. évi kalendárium maradna, amelyről lejjebb még szó fog esni.

A kilenc évnvi szünet után tehát 1619–1620-ban működött újra nyomda Nagyszombathban, de már IVÁNYI Béla és GÁRDONYI Albert felhívta a figyelmet arra, hogy az 1621–1640 évekből a nagyszombati nyomdának egyetlen terméke sem maradt fenn;⁷⁵ nincs semmi nyoma annak, hogy az érseki vagy bármely más nyomda Nagyszombathban működött volna ebben az időszakban. SZABÓ Károly, IVÁNYI és GÁRDONYI még úgy tudta, hogy 1640-ben újraindult

⁶⁷ RMK II. 412.

⁶⁸ RMK I. 516.

⁶⁹ MKsz 1906:147 = Sztripszky 2700/248

⁷⁰ RMK I. 442.

⁷¹ SZINNYEI, i. m. III. 655–656. has. Az ő nyomán ZELLIGER, Aloysius: *Pantheon Tyravniense . . . 1578–1930*. Trynavia 1931, 4. 1.

⁷² BORSA Gedeon, MKsz 1973. 237–239. Ezúton is köszönetet mondok BORSA Gedeon-nak munkámhoz nyújtott szíves segítségéért.

⁷³ RMK I. 442.

⁷⁴ SZINNYEI, i. m. III. 655–656. h.; ZELLIGER, 4.

⁷⁵ *A magy. kir. Egyetemi Nyomda története*. Bp. 1927. 34.

EXEQVIÆ PRINCIPALES
Az az:

**HALOTTI
POMPA, MELYEL**
az Istenfelő, kegyes terme-
szetű, Felfeges **KAROLYI SVSAN-
NANAK** Erdely és Magyar-Ország Feje-
delem Afzonyának; az Felfeges **GABOR-**
nak, Isten kegyelméből Romai Imperiumnak és
Erdely-országának Fejedelmének, Magyar-ország
reszeinek Vranak, Szekelyek Ispannyának; Opo-
liának penig és Ratibotjának Herczegének, &c.
szerelmes házas-társának le vezekzet és nallunk
hagyot telti Satorának, földben takarattata fakor,
utollo tisztelleg teteter 1621. éjzenőben,
Máimban, Júnioiban, és Julimban.

*Ket Classikkban rendelitet, a bodog emlékeztire
azon rendel, á mint lüt, ki hozattat.*

FEIER-VARAT; Nyomtatrak
Valasz-uti Andreas, és Merleni Marton.
ANNO Dn. M DC XXIV.

Csepregi Iskola,
**KIBEN. AZ LV-
THERANVS ES
CALVINISTA PRÆDIKA-
TOROKNAK TANUSAGOKRA, ES Te-
uelygötekből való kitéréscekre, az Csepregi
szitok szaporító morgó Prædikátorrt, az
igaz hüt ellen, és Pázmány Péterre
való hazugságiértis, az igazság-
nak ióra tanító ostorauul
Iskolázza.**

Gratias
BALASFI TAMAS BOSZNAI
*Magyarországi Püspök, Szentkirályi
mon. ügyint. Jozsef Orban-louachly et János Somlyó*

Nyomtatatot Posonban,
1713
M. DC. XV
Észentőben.

GA
SA
Imperii, & Trans-
TIVM REGNI
nus, Siculorum
Ratibot

N
OS
DEI g
ric, Da
uonia
tia, L
Bulga
sylvaniae Princeps & Sieu-
moriae cõmendanius, ten-
ficantes quibus expedit vi-
nobis, haud ita pridem, in

a nagyszombati érseki nyomda, de azóta Ján ČAPLOVIČ ezt az időhatárt 1648-ig tolta ki. Kutatásai során bebizonyosodott, hogy csak 1648-ban kezdett el sajtó dolgozni a mostmár egyetemi városban⁷⁶. ČAPLOVIČ ugyanis MOKCHAI Andrásnak *Triplex* . . .⁷⁷ című, 1640-ből való és korábban nagyszombatinak tartott könyvét pozsonyi nyomtatványnak határozta meg.⁷⁸ Hasonlóképpen KERTI Fábíánnak *Maria Aeternitatis*⁷⁹ című 1645-ben készült, eddig nagyszombatinak tartott művéről is megállapította, hogy az pozsonyi.⁸⁰ Az 1642-es nagyszombati kiadványnak tartott *Evangéliumok és epistolák*-ról⁸¹ pedig már korábban bebizonyosodott, hogy Bécsben nyomtatták.⁸² Nagyszombatban tehát 1610–1618 és 1621–1648 között nem működött nyomda.

A szakirodalom a nagyszombati nyomdának ezt az 1621 utáni eltűnését úgy magyarázta, hogy 1609 után a felszerelés egyik részét, majd 1620 után másik részét is Pozsonyba szállították. A nagyszombati és pozsonyi nyomda kapcsolatáról IVÁNYI és GÁRDONYI a következőket írták:

„Nincs kizárva, hogy esetleg Forgách Ferenc esztergomi bíboros-érsek kifizeti az esztergomi káptalannak járó 500 forintot vagy tallért, s átvéve a káptalantól a nyomdát, abból érseki nyomda lesz . . . Úgy látszik, főleg Németh János munkája nyomán került a köztudatba az az állítás, hogy a Telegdi-féle nyomda Forgách érseksége idején Pozsonyban a jezsuiták kezébe került. Forgách Ferenc esztergomi érsek 1608-ban vagy 1609-ben csakugyan szervez Pozsonyban nyomdát, amely az érdeki udvarban (in aula archiepiscopali) működött, s amelynek első magyar nyelvű kiadványa . . . az egyházszervező Pázmány Péter *Keresztény imádságos könyve* és *Pozsonyban lött praedikatioja* . . . A pozsonyi nyomda első munkáinak külső kiállításai, könyvdíszei, címlapkeretei a nagyszombatiakkal azonosak, amiből szintén arra lehet következtetni, hogy fölszerelése, s főleg sajtói a nagyszombati nyomda anyagának egy részéből kerültek ki.”⁸³

GULYÁS szerint is a nagyszombati nyomda első része 1609 táján került át Pozsonyba⁸⁴ és HOLL Béla szerint is a pozsonyi nyomda működése TELEGDI Miklós nagyszombati felszerelésének 1609-ben Pozsonyba szállított részével indult.⁸⁵ A nyomda alapításának évét ČAPLOVIČ is 1609-re teszi, de szerinte bizonytalan, hogy a nagyszombati nyomda anyagából mi és mikor került ide.⁸⁶

A 17. században az első pozsonyi impresszumú könyv 1610-ben jelent meg, amelyet megvizsgálva azonnal szembetűnik, hogy a felhasznált nyomdai anyag teljesen azonos az 1619–1620-ban Nagyszombatban, majd később Kassán és Gyulafehérvárott használttal. Ugyanezt a készletet Pozsonyban a magát meg nem nevező nyomdász 1610–1616 között használta, 16 nyomtatvány esetében.⁸⁷ Ezek tehát azt bizonyítják, hogy a pozsonyi nyomda került át valamikor

⁷⁶ ČAPLOVIČ: Ján: *O začiatkoch Bratislavského tlačiarstva*. In: Bratislava. Rocenka. Zväzok V. 1969. Bratislava 1970. 142. Idézi az „Acta Jesuitarum . . .” 1648. évhez fűzött megjegyzését: „Typis hoc anno, quem Posonio transtuleramus, usui esse coepit.”

⁷⁷ RMK II. 559.

⁷⁸ ČAPLOVIČ, *Bibliografia tlači* . . . 339. sz.

⁷⁹ RMK I. 778.

⁸⁰ ČAPLOVIČ, *Bibliografia tlači* . . . 356. sz.

⁸¹ RMK I. 729.

⁸² MKsz 1913:345. l.

⁸³ IVÁNYI Béla—GÁRDONYI Albert, i. m. 33.

⁸⁴ GULYÁS, i. m. II. 87. l.

⁸⁵ MKsz 1973:377—385.

⁸⁶ ČAPLOVIČ, *O začiatkoch* . . . 142.

⁸⁷ RMK I. 424 (1610); RMK I. 425 (1610); RMK II. 336 (1610); RMK I. 431 (1611); RMK II. 342 (1611); RMK II. 344 (1611); MKsz 1963:345. l. = ČAPLOVIČ, *Bibliografia* . . . 279. sz. (1611); RMK I. 437 (1612); RMK II. 348 (1612); RMK II. 349 (1612); RMK I. 442 (1612); RMK I. 443 + I. 444 (1613); RMK I. 451 (1614); RMK I. 467 (1616); RMK I. 468 (1616); RMK II. 368 (1616).

1616 és 1619 között Nagyszombatba, nem pedig a nagyszombati érseki Pozsonyba, amint az NÉMETH⁸⁸ megjegyzése nyomán tévesen bekerült a szakmai köztudatba.

A MÜLLER által 1619–1620-ban Nagyszombatban használt tipográfiai felszerelés tárgyalása során fentebb már szó esett arról, hogy ennek betűkészlete és iniciáléi teljesen eltérnek az 1609-ig Nagyszombatban működő érseki nyomdáétól. Meg kell azonban jegyezni, hogy egy nyomdai cifra⁸⁹ és egy záródísz klisé⁹⁰ korábban már előfordult az 1609-ig megjelent nagyszombati nyomtatványokon. Bár mindkettő öntött nyomdai felszerelés, tehát nem egyedi darab, mégis, ezek megjelenése a MÜLLER-féle tipográfiai készletben elgondolkodtató. Különösen azért, mert a gyulafehérvári fejedelmi nyomda készletében 1624-ben feltűnik még két olyan, bibliai jelenetet ábrázoló fametszet is, amelyek stílusuk és méretük alapján egyaránt a nagyszombati érseki nyomda egyik 16. századi sorozatával mutatnak rokonságot.⁹¹ Minthogy e négy darab egyike sem fordul elő a nyomda 1610–1616 közötti pozsonyi korszakának termékein, joggal feltehető, hogy csak később, a nyomdának Nagyszombatba való áttelepedésekor kerültek valamilyen módon MÜLLER birtokába. Ebből pedig az a következtetés vonható le, hogy a TELEGDI Miklós által alapított érseki nyomda továbbra is Nagyszombatban maradt, jóllehet többé nem működött.

A nagyszombati érseki nyomda 1609-ben történt megszűnése és az 1610-es új pozsonyi nyomdaalapítás között feltétlen összefüggés keresendő, hiszen különben a magyarországi katolikus egyház sajtó nélkül maradt volna. A nagyszombati érseki nyomda jellegzetes metszésű, meglehetősen elhasznált betűkészlete 1609 után sem Pozsonyban, sem Nagyszombatban nem jelenik meg többet. Ehelyett a már Gyulafehérvárról, Kassáról és Nagyszombatról ismert összesen 15 betűtípus közül tűnik fel 13-féle betűsorozat (a görög betűsorozatokat itt sem használja a nyomdász). A nyomtatványok díszítésére a nyomda mind a négy iniciálásorozatot felhasználja, a cifrák közül 14 elemet, a díszek közül hetet alkalmaz. Pozsonyban négy olyan új dísz is feltűnik, amelyeket a nyomda későbbi állomáshelyein készült kiadványokban nem találunk. Mint-hogy jellegénél fogva mind a négy dísz kizárólag katolikus könyvek díszítésére volt alkalmas (IHS embléma, angyalokat ábrázoló fametszetek),⁹² így érthető, hogy a nyomda protestáns korszakában (Kassán és Gyulafehérvárott) egyik sem tűnik fel. A nagyszombati korszakból viszont mindössze KÍTONICH két jogi műve, két országgyűlési artikulus és egy naptár maradt fenn, ahol az említett díszeknek nem lehetett helyük.

A MÜLLER-féle nyomda pozsonyi korszakát képviselő 16 nyomtatvány közül 13 impresszumában feltünteteti Pozsonyt, hely nélküli egy;⁹³ „MUSIPONI”

⁸⁸ NÉMETH János, i. m. 155.

⁸⁹ Cifra: RMK I. 415, ala (Nagyszombat 1609) vö. RMK II. 415, 44. (Kassa 1621).

⁹⁰ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a 16. században*. Bp. 1961. 145.; LIV/4. tábla 28×68 mm; RMK I. 415 (Nagyszombat 1609) vö.: RMK II. 392, d4a és Xx1b, N3a (Nagyszombat 1619); RMK II. 416, A_{2b} (Kassa 1621); RMK I. 539, L1_{4b} (Gyulafehérvár 1624).

⁹¹ SOLTÉSZ Zoltánné, i. m. 144. LIV/5. tábla, 54×36 mm; LIV/6. tábla, 49×35 mm; LIV/7. tábla, 54×36 mm. vö.: RMK II. 428, B_{2b} (Gyulafehérvár 1624). 54×37 és 55×36 mm.

⁹² Vö.: RMK I. 424 (:): 2b; RMK II. 348, A_{1b}; RMK I. 443 + 444, Kkkkk_{4b}; RMK I. 451, ?_{1b}.

⁹³ RMK II. 368.

megjelöléssel (a POSINIUM szó betűjátékos változata) jelent meg egy másik,⁹⁴ az 1612-ben kiadott, 1613-ra szóló, nagyszombati ajánlással megjelent kalendáriumról⁹⁵ pedig joggal feltételezhető, hogy nem Nagyszombatban, hanem Pozsonyban adták ki, hiszen az a nyomdai anyag, amelyet a kiadvány tükröz, ekkor Pozsonyban volt. Éppen a fordítottja volt a helyzet a fentebb, Nagyszombatnál már említett, 1619. május 26-i pozsonyi országgyűlési artikulusok esetében:⁹⁶ ez utóbbi artikulusokról már SZABÓ Károly feltételezte, hogy pozsonyiak⁹⁷ és újabban FAZAKAS József⁹⁸ éppen a pozsonyi nyomda 1612. évből származó nyomtatványaival⁹⁹ való összehasonlítása alapján határozta meg pozsonyinak. Minthogy azonban ez a készlet 1619–1620-ban Nagyszombatban volt, így nyomdahelye valójában Nagyszombat.

A 13 pozsonyi impresszummal megjelent nyomtatvány közül öt mű¹⁰⁰ címlapján az „In Aula Archiepiscopali” megjelölést is megtalálni. Minthogy e megjelölés nem minden, e nyomdából kikerült művön szerepel, viszont egy olyan kiadványon is megtalálni, amely nem sorolható a pozsonyi nyomtatványok közé,¹⁰¹ az „In Aula Archiepiscopali” megjelölést talán inkább kiadóhely megjelölésként kell felfogni, nem pedig — ahogy IVÁNYI és GÁRDONYI gondolták — a nyomda topográfiai elhelyezéseként.

A nyomdász a nyomtatványok egyikén sem nevezi meg magát, személyére vonatkozóan csak egyetlen adat áll rendelkezésre 1616-ból: BALÁSFY Tamás *Csepregi Iskola* c. művének hibajegyzékében a szerző a következőket írta: „Az minemű nyomtatásbéli fogiatkozások történetek ebbé az könyubben, az Német Nyomtatónak, mind az Deák, s’mind az magyar nyelvben való tudatlansága miatt, és az nyomtatásban való sietség, s’az Authornakis, az Nyomtatótól néha néha táuul léte miatt, így igazittatnak meg . . .”¹⁰² ČAPLOVIČ nem tartja kizártnak, hogy PÁZMÁNY Prágából hozott nyomdászt 1616-ban.¹⁰³

A teljes biztonsággal pozsonyi nyomtatványok meghatározásával lehetőség nyílt a korábban Pozsonyhoz kötött művek leválasztására. Eddig lehetségesnek látszott, hogy már 1609-ben is működött volna nyomda Pozsonyban;¹⁰⁴ a két 1609-ből származó és feltételezés szerint Pozsonyban nyomtatott PÁZMÁNY-mű közül az *Öt szép levél*¹⁰⁵ címűt ki lehet zárni a pozsonyi kiadványok köréből, az impresszumban szereplő G.S.P.G.V.T.A. betűk ugyanis azt tanúsítják, hogy a mű Grazban készült.¹⁰⁶ Az *Alvinczi . . . feleletinek megrostálása*¹⁰⁷ című hely és nyomda nélküli könyvnek közelebbi megvizsgálására — az egyetlen példány hozzáférhetetlensége miatt — nem volt lehetőség. Az ugyancsak

⁹⁴ RMK I. 425.

⁹⁵ RMK I. 442.

⁹⁶ RMK II. 395.

⁹⁷ RMK II. 395. a hozzátartozó megjegyzéssel.

⁹⁸ *OSzK Évkönyve* 1965/1966. 163.

⁹⁹ RMK II. 348. és RMK II. 349.

¹⁰⁰ RMK II. 336; RMK II. 342; RMK II. 344; MKsz 1963:345. = Čaplovič, Bibliografia . . . 279. sz.; RMK I. 468.

¹⁰¹ RMK II. 345.

¹⁰² RMK I. 467. 472. 1.

¹⁰³ *O začiatkoch* . . . 142.

¹⁰⁴ IVÁNYI—GÁRDONYI i. m. 32.; Gulyás i. m. II. 87.

¹⁰⁵ RMK I. 416.

¹⁰⁶ Feloldása: „Graecii Styriae Per Georgium Vidmanstadium Typographum Anno” (vö.: RMK I. 398). HOLL Béla szíves szóbeli közlése.

¹⁰⁷ RMK I. 417, egyetlen példányát egykor Máramaroszigeten őrizték.

hely és nyomda nélkül megjelent *Exemplar Orationis Civit. Cibiniensis*¹⁰⁸ c. kiadványt FAZAKAS József a bécsi Bonenberg-műhely termékének határozta meg,¹⁰⁹ míg e mű másik, *Oratio civitatis Saxonum Cibiniensis* című kiadását pozsonyi nyomtatványnak tartja annak alapján, hogy a kétségkívül pozsonyi RMK II 348 és RMK II 454 nyomtatványokkal két antikva és két kurzív típusa közös.¹¹⁰ E négy betűtípus kétségtelen azonossága mellett azonban a nyomtatvány két másik, kiemelő antikva típusa nem azonos a pozsonyi nyomda által 1610–1616 között használtakkal, és hasonlóképpen idegen a benne található három könyvdísz és egy iniciálé is. Az összehasonlításul szolgáló másik mű, RMK II 454 viszont már a pozsonyi nyomda későbbi szakaszából származik, 1629-ből. Ugyancsak nem tartható pozsonyi nyomtatványnak az előállításához használt tipográfiai anyag alapján Johannes ZAWADZKI *Ode metatoria*¹¹¹ című 1611-ben megjelent műve sem, annak ellenére, hogy impresszumában a már említett „Posonii, In Aula Archiepiscopali” megjelölés található.

A fenti, 1611-ben megjelent ZAWADZKI-művel együtt PÁZMÁNY három, hely nélkül 1619 és 1620 között megjelent és korábban feltételesen pozsonyinak tekintett művét¹¹² is ki kellett zárni a pozsonyi nyomtatványok közül, mint-hogy e négy nyomtatvány tipográfiai anyaga rokonságot mutat egymással, viszont a pozsonyi nyomda termékeitől egyformán különböznek. A három PÁZMÁNY-műről már FAZAKAS József felismerte, hogy nem pozsonyiak, megállapítása szerint Bécsben, Gregor GELBHAAR nyomdájában készültek.¹¹³

Ugyanezért kétségenkívül nem pozsonyi nyomtatvány az *Ordinum regni Hungariae attestatio*¹¹⁴ a pozsonyi, 1620. január 18-i országgvűlési artikulusok feltehetőleg második kiadása,¹¹⁵ és a *Querelarum inclyti . . .*¹¹⁶ c. mű, amelyek mindegyike hely és nyomda nélkül jelent meg. E három nyomtatvány is külön csoportot alkot nyomdai anyaga alapján, de egyaránt különbözik a pozsonyi és a fenti, feltehetőleg GELBHAAR műhelyéből kikerült nyomtatványoktól.

Az 1620–1621-es pozsonyi impresszumú fraktúr-betűs német kiadványok alkotják a harmadik olyan csoportot, amelyet ki kellett zárni az 1610–1616 között működő pozsonyi nyomda termékei közül. Az 1620-ban kiadott *Tuerkischen Kayzers Huelff* című nyomtatvány esetében – Emil WELLER¹¹⁷ megállapítása szerint – a „zu Preßburg” koholt nyomdahely; valójában a fraktúr-betűs kis nyomtatvány Prágában, talán Lorenz EMMERICH (?) nyomdájában készült.¹¹⁸ Az 1621-es ugyanilyen című füzet¹¹⁹ szintén fiktív nyomdahelyű és

¹⁰⁸ RMK II. 343.

¹⁰⁹ OSzK *Évkönyve* 1968/1969, 223–224.

¹¹⁰ OSzK *Évkönyve* 1968/1969, 223–224.

¹¹¹ RMK II. 345.

¹¹² RMK II. 397; RMK I. 505; RMK I. 506 = RMK II. 408.

¹¹³ FAZAKAS József szíves közlése.

¹¹⁴ RMK II. 396.

¹¹⁵ RMK II. 407; Karl-Heinz JÜGELT katalógusában prágai nyomtatványnak tekintette, *Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena*, Weimar 1961.) 123. sz.; ČAPLOVIČ viszont feltételezte, hogy kassai nyomtatvány: Bibliografia tlači . . . 487 sz. A fenti artikulusok első kiadásáról ld. a 16. jegyzetet.

¹¹⁶ RMK II. 409.

¹¹⁷ RMK II. 410; WELLER, Emil: *Die falschen u. fingierte Druckorte*. Bd. I. 2. Aufl. Leipzig 1864. S. 20.; HUBAY Ilona: *Röplapok . . .* 1480–1718. Bp. 1948. 507. sz.

¹¹⁸ FAZAKAS József szíves közlése.

¹¹⁹ RMK II. 421. vö.: HUBAY, i. m. 539. sz.

nem Pozsonyban nyomták a *Klagschrift*¹²⁰ c. 1620-ból származó nyomtatványt sem. Az 1620—1621-es pozsonyi fraktúr-betűs német kiadványok kérdésében egyébként ČAPLOVIČ álláspontja is az, hogy a szóbanforgó nyomtatványok koholt nyomdahellyel jelentek meg, a 17. század második évtizedében működött pozsonyi nyomda ugyanis nem rendelkezett fraktúr betűkkel.¹²¹

1616 után csak 1623-ban indult meg újra a könyvnyomtatás Pozsonyban, de ennek a műhelynek vezetője NÉMETHI Jakab, és ez már egyértelműen a jezsuiták tevékenységéhez tartozik. Ennek az újonnan felállított nyomdának első terméke PÁZMÁNY *Kalauz*-ának második kiadása 1623-ból.¹²² Ennek betűanyaga és díszei semmi hasonlóságot nem mutatnak a városban 1610—1616 között működő MÜLLER-féle nyomdáéval.

1610 és 1616 között — tehát azokban az években, amikor Nagyszombatban sem működött nyomda — Pozsony volt az egyetlen katolikus nyomdahely az országban. Volt azonban két olyan rövid időszak: 1617—1618 és 1621—1622 között, amikor a magyarországi katolicizmus egyetlen hazai nyomdával sem rendelkezett. Így ekkor a PÁZMÁNY-vezette ellenreformáció hitvitázó irodalma csak a katolikus egyház nyugaton szomszédos székhelyein: Grazban, Bécsben és Prágában jelenhetett meg.

Az 1610—1616 között még a katolikusok kezében levő pozsonyi nyomda tehát — a betűkészlet és általában a nyomdai anyag kétségtelen tanúsága szerint — szinte változatlanul került át 1620 tájt Nagyszombatban BETHLEN tulajdonába, majd rövid kassai tartózkodás után 1622-ben telepedett meg véglegesen Gyulafehérvárott. A MÜLLER-féle betűkészletet alkotó 15 betűtípus közül a nyomda mind a négy állomáshelyén 13 sorozat fellelhető a kiadványokon, ezektől eltérő egyetlen egy sem mutatkozott. Ugyanez vonatkozik a négy iniciálsorozatra is; csak a nyomdai cifrák és díszek alkalmazásában mutatkozott bizonyos ingadozás, de ez a kiadványok különféle rendeltetésével indokolható. Az 1620 végi nagyszombati és kassai nyomtatványok impresszumának bizonyossága szerint e két városban MÜLLER vezette a műhelyt, 1620 előtt és 1622 után azonban nem ismeretes az ő sorsa és tevékenysége. Valószínűnek látszik, hogy ő volt az a mester, aki a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát indulásakor vezette, és esetleg lehet, hogy BALÁSFY *Csepregi Iskolájá*-nak magyarul nem tudó nyomdásza ugyancsak ő volt.

¹²⁰ RMK II. 411. HUBAY, i. m. 496. sz.; vö.: *Catalogus bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi*. Tom. 1. Pars 1. Sopronii 1799. 594.: (Pragae) 1620; SZABÓ Károly, RMK II. 411 (Pozsony) 1620.

JÜGELT fent idézett katalógusában egy negyedik, ehhez a csoporthoz tartozó fraktur-betűs, német nyelvű nyomtatványt is említ: *Conversation Zwischen zweyed Studenten einem Catholischen und Calvinisten*. Pressburg 1620, i. m. 124. sz.

¹²¹ ČAPLOVIČ: *O začiatkoch*... 144. l.

¹²² RMK I. 532.

JUDIT ECSEDY

Ursprung der fürstlichen Offizin in Gyulafehérvár

Auf Grund eines Druckwerks, das in Gyulafehérvár, laut Annahme in 1619 erschien, ist man in fachliterarischen Kreisen der Meinung, die fürstliche Offizin in Gyulafehérvár sei im Jahr 1619 gegründet worden. Doch ist es durch neuere Forschungen bewiesen, dass Fürst Gábor BETHLEN die Offizin im Herbst 1622 gegründet hat und dass deren erstes Druckwerk aus dem Jahre 1623 stammt.

BETHLEN's Korrespondenz liefert interessante Angaben über den Ursprung der fürstlichen Offizin. BETHLEN liess die provisorisch, 1621–1622 in Kassa arbeitende fürstliche Offizin nach Gyulafehérvár übersiedeln. Aus der Korrespondenz BETHLEN's erfahren wir auch aus welchem Ort der Drucker und seine Typographie nach Kassa kamen. In einem Brief an den Stadtrat von Lőcse verständigt der Fürst die Stadt, er habe Typographen von Nagyszombat nach Kassa beordert.

In der Fachliteratur ist man der Meinung, nach 1620 gebe es in Nagyszombat keine Spur der Offizin, da sie damals bereits nach Pozsony übersiedelt war. Über das Verhältnis der Offizin in Nagyszombat und Pozsony galt die Meinung, der erste Teil der Offizin der Kirchenprovinz Nagyszombat sei im Jahre 1609, und der übrige Teil nach 1620 nach Pozsony übersiedelt worden.

Aus dem Vergleich der Druckwerke aus der fraglichen Periode aus Pozsony und Nagyszombat wird es jedoch klar, dass die Offizin der Kirchenprovinz nur bis 1609 tätig war, und dass 1610 bis 1618 in der Stadt es keine Offizin gab. In 1619 ist eine neue Offizin errichtet worden, die in Nagyszombat bloss zwei Jahre tätig war.

Die in Nagyszombat im Jahre 1619 errichtete Offizin war vorher, 1609 bis 1616 in Pozsony tätig. Bis zur Errichtung der Jesuitenoffizin im Jahre 1623 gab es in Pozsony keine Druckerei.

In der Geschichte des Katholizismus in Ungarn gab es also zwei kurze Perioden (1617 bis 1618 und 1621 bis 1622) während deren es keine einzige katholische Druckerei gab.

Die Vorgeschichte der fürstlichen Offizin reicht demnach bis 1610, nach Pozsony zurück. Aus der nachschlagswerkmässigen Zusammenstellung der Einrichtung der Offizin ist es bewiesen, dass die Einrichtung derselben aus Pozsony, den Händen der Katholiken — nach Nagyszombat und Kassa, fast ohne jede Aenderung nach Gyulafehérvár, dem Hof des protestantischen Fürsten von Siebenbürgen übersiedelt wurde. Nikolaus MÜLLER (MOLLERUS) hiess der Fraktor in Nagyszombat und Kassa. Der Name des Typographen in Pozsony und Gyulafehérvár ist nicht bekannt.

Durch die Rekonstruktion des ganzen, in den vier Städten gebrauchten Offizinmaterials (Schriftvorrat, Initialen, Ziersätze, etc.) ist es ermöglicht, die Annahme als unhaltbar zu betrachten, dass gewisse Druckwerke aus Nagyszombat bzw. Pozsony stammen. Die Typographie der fraglichen Druckwerke weicht nämlich vom rekonstruierten Material ab. Dadurch ist es gelungen zur Klärung von Fragen bezüglich der vier Offizinen in Ungarn Anfang des 17. Jahrhunderts beizutragen.